

Molnár Zoltán¹ 

A nők részvétele a hadiiparban az I. világháború időszakában Magyarországon

The Participation of Women in the Military Industry in Hungary during the First World War

Absztrakt

Tanulmányomban a nők hadiiparban betöltött szerepét vizsgálom Magyarországon az I. világháború időszakában. Először bemutatom a legjelentősebb hadiipari üzemeket és azok háború alatti tevékenységét. Azt követően feltárom, hogy a hölgyek miként tudtak beilleszkedni a hadigazdaság rendszerébe munkavállalóként. Végül megvizsgálom a hadiigazgatás szempontjából legfontosabb iparágakban bekövetkező változásokat, elemelve a női, illetve férfi munkavállalók számának alakulását.

Kulcsszavak: nők, hadiipar, I. világháború

Abstract

In my study I examine the role of women in the military industry in Hungary during the First World War. First, I present the most significant military factories and their activities during the war. I then explore how the ladies were able to integrate into the system of the war economy as workers? Finally, I examine the changes in the most important industries from the point of view of military administration, analysing the development of the number of female and male employees.

Keywords: women, military industry, World War I

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: molnarzoltan910211@gmail.com

1. Bevezetés

A 20. század egyik legjelentősebb történelmi eseménye, az I. világháború nem csupán a hadtörténelemben jelent korszakhatárt, hanem abban a tekintetben is, hogy a nők társadalomban betöltött szerepe a korábbi időszakokhoz képest gyökeresen megváltozott. A nők gazdasági és társadalmi szerepvállalása a Nagy Háború időszakában alapvető változásokat indított el, nélkülözhetetlenné tette őket a háterszágban.

A világháború idején a Magyar Királyság területéről 3,4 millióan vonultak be. A hadiüzemekben, bányákban vagy a népfelkelői kötelezettség alapján ezen felül még 800 ezer embert foglalkoztattak.² A férfi népesség jelentős részének bevonulásával és a különböző hadszíntereken történő bevetésével párhuzamosan a nők számos területen vették át a férfiak szerepét a hadigazdaságban, elsősorban a hadiüzemekben, illetve a vidéki gazdaságokban. A frontokon harcoló férfi munkaerő pótlására fokozták a nők igénybevitelét. 1916 májusáig a női alkalmazottak száma elérte a 210 ezer főt.³

Az alapvetően a túltermelésből adódó, 1912-től tapasztalható gazdasági világválság a világháború első időszakában még fokozódott. A hadifelszereléseket gyártó üzemek esetében azonban konjunktúra volt tapasztalható, amely növelte a többi iparág esetében a válságot. Megindult a verseny a hadseregszállítások elnyeréséért, mivel így biztos foglalkoztatáshoz, munkáshoz, anyaghoz és felmentésekhez lehetett hozzáférni. A hadseregnek egyre több anyagra volt szüksége, a munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt, sőt a hadiüzemekben már a háború második hónapjától munkaerőhiányról beszélhetünk.⁴

Amint 1914 őszén szertefoszlott a háború gyors befejezésének a reménye, s fokozódott az antantállamok tengeri blokádjának hatása, a hadsereg pedig egyre több hadianyagot igényelt, az államnak be kellett avatkoznia a gazdaságba. Bevezették a hadigazdaság rendszerét.⁵

A hadigazdaság a nemzetgazdaságnak a hadviselés érdekei szerinti megszervezését jelentette, amelybe beletartozott az állami gazdaságirányítás, a piac korlátozása, valamint a különböző kényszerintézkedések is. A fokozódó pénzhiányt hadikölcsönök, kisebb mértékben pedig új adók bevezetésével és egyre több bankjegy forgalomba hozatalával kívánták orvosolni. A hadigazdaság irányításának tekintetében fontos különbség volt a Monarchián belül, hogy Ausztriában a hadvezetés, Magyarországon viszont a kormányzat felügyelte azt.⁶

Az ország gazdaságának háborús átállítására az állam törvényes felhatalmazást kapott. A hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvénycikk alapján a gyárakat és üzemeket katonai felügyelet alá helyezhették, az 50 év alatti munkaképes férfiakat pedig a hadiüzemekben végzett munkára kötelezhették.⁷

Az 1914. évi L. törvénycikk értelmében már minden munkaképes, 18–50 éves korú állampolgár személyi szolgálatra volt kötelezhető. A férfiakat nem alkalmazhatták

² Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar, 2019. 110.

³ Balla (2019): i. m. 106.

⁴ Fucsek László: A magyar ipar a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 2. 175–177.

⁵ Fucsek László: A gazdasági élet állami irányítása Magyarországon a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 3. 183–184.

⁶ Völgyesi Zoltán: Az első világháború gazdasági hatásai és a magyar hadigazdaság. *Levéltári Szemle*, 64. (2014), 47. 37–39.

⁷ Balla (2019): i. m. 105–106.

a szomszédos járásnál messzebb, a nőket pedig csak a lakóhelyükön vagy a szomszédos falvak területén.⁸ Az 1915. évi XIII. törvénycikk második paragrafusára viszont már ezeket a korlátokat is eltörölte.⁹ A háború második évétől kezdődően már jelentős munkaerőhiány volt az országban. Egyrészt a hadsereg anyagi szükségletei fokozódtak, a megnövekedett számú rendelések teljesítését alig győzték a vállalatok, másrészt egyre idősebb korosztályokat küldtek a frontokra. Az állam igyekezett orvosolni a problémát, ezért került sor az általános személyi szolgálati kötelezettség bevezetésére, a nők, a hadifoglyok munkába állítására, a felmentésekre, a népfelkelő munkásosztagok megszervezésére, a diákok, a rokkantak és az internáltak munkájának az igénybevételére. Már mindenki, korra, nemre való tekintet nélkül, térítés ellenében személyes szolgálatra volt kötelezhető. Mindezzel lehetőség nyílt a nem katonaköteles munkások megkötésére és gyárakhoz való kirendelésére is. Azonban rájuk a katonai fegyelem hatálya nem terjedt ki.¹⁰

2. Az ipar magyarországi elhelyezkedése

A gyáripar egynegyede települt a fővárosba, majdnem ugyanennyi a többi törvényhatósági városba, a népesség csaknem kilenctizedét magában foglaló vidéken a gyáriparnak csupán valamivel több mint a felét lehetett megtalálni. A területi megoszlást vizsgálva megállapítható, hogy az ipar egyharmada (33,8%) a Duna–Tisza közén (a fővárost is beleértve), illetve a Duna bal partján (15,8%) helyezkedtek el, így Pozsony, a Vág és a Garam völgyének az ipartelepei. Ezt követték majdnem megegyező arányszámmal (9,4, illetve 9,9%) a Duna jobb partján (Győr, Sopron, Szombathely), valamint a Tisza jobb partján (szepesi, gömöri, borsodi, abaúji, a Tisza–Maros szöge, Temesvár és a krassó–szörényi) elterülő iparvidékek. A Királyhágón túli területeken az ipar 7,7, Horvát-Szlavónországban 6,2, a Tisza bal partján 5,8, Fiumében pedig 1,6%-kal képviseltette magát. A hadiipar szempontjából fontos ágazatok kapcsán a vasércbányászat a Gömör–Szepesi-érchegységben, a heves–borsodi iparvidéken, a krassói és hunyadi medencében koncentrált. Ugyanitt települt meg a vas- és acélgyártás is. A gépgyártás csaknem kilenctizede a fővárosban összpontosult. A legfontosabb börgyárak is Budapesten, a Vág és a Garam völgyében, valamint Szászföldön voltak megtalálhatók. A pamutipar a fővároson kívül Pozsonyban és a Dunántúlon, a gyapjúfeldolgozó ipar pedig a Vág völgyében és Brassó környékén volt meghatározó.¹¹

3. A legjelentősebb hadipari központok Magyarországon

Az 1907-es gazdasági kiegyezéstől számítva a magyar ipar a meghatározott kvótának megfelelően, 36,4%-ban részesedett a birodalom hadi szállításaiból.

⁸ 1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912:LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről.

⁹ 1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről.

¹⁰ Fucsek László: Az ipari munkáskérdés a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 2. 166–167.

¹¹ Szterényi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat, 1934. 32–34.

Az egyezmény ellenére a hazai hadi szállítás részesedése soha nem érte el a kvóta szintjét, 1907–1918 között 28–36% között változott.¹² Az egyezménynek köszönhetően viszont létrejöttek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették, hogy jelentős állami támogatással a következő években olyan magyar üzemeket állítsanak fel, amelyek a közös haderőnek olyan termékeket tudnak szállítani, amelyek gyártására korábban Magyarországon nem volt lehetőség.¹³

A Magyar Királyság területén a csepeli Weiss Manfréd-gyár, továbbá a budapesti Fegyver- és Gépgyár Rt. számított a legfontosabb magán hadiipari vállalatnak. A Magyar Királyság területén, ezeken a gyárakon kívül lövegalkatrészeket, lőszert, robbanóanyagot Pozsonyban, a Hunnia Hadfelszerelési és Fémiparművek Rt. üzemében, valamint a Dinamit Nobel Gyárban, az Eperjes melletti Sósgyülvészen, továbbá az angyalföldi Vulkan Gépgyárban és a Vitkovici Bánya- és Vasműben állítottak elő.¹⁴

A lőpor- és robbanóanyag-szükséglet fedezésének biztosítására a pozsonyi Dinamit Nobel lőpor- és robbanóanyaggyár mellett Magyaróváron is hasonló üzem létesült, amely 1915 elején kezdett termelni. Az utolsó háborús év nyarán a magyaróvári üzem kapacitása az 1915-ös szint többszörösére emelkedett, s naponta 12 ezer kg lőport állítottak elő.¹⁵

Az 1913. április 21-én Győrben létrehozott Magyar Ágyúgyár Rt. alapfeladata az 1913-ban felállított magyar királyi honvéd tüzérség teljes lövegészükségletének biztosítása volt. A 22 épületből álló gyárkomplexumban mindenféle űrméretű löveget előállítottak, 1917-ben mintegy 5 ezer munkás dolgozott ott, akiknek háromnegyede magyar volt.¹⁶

A Magyar Királyság területén a fegyvergyártás kapcsán kiemelkedett a budapesti Fegyver- és Gépgyár Rt. A háborút közvetlenül megelőzően a gyár hadipuska-előállítási kapacitását a többszörösére növelték, a katonai lőfegyverek gyártási aránya vált dominánssá a gépgyártással és a tömegcikkkel szemben. Folyamatosan bővíteni kellett a gyártási kapacitást, új létesítményeket építettek, emellett jelentősen megnövelték a gépi berendezések számát is. A Mannlicher puska gyártását a napi 100 darabról 1200 darabra növelték. A cég nyeresége évről évre óriási mértékben emelkedett, az első háborús évben még 738 860 korona, míg 1917-ben már 1 168 830 korona volt.¹⁷ Jelentősen nőtt a vállalat munkásainak létszáma is, míg 1913-ban 1380, addig 1917-ben már 4500 fő dolgozott ott. A munkaidő a háború előtti 10,5 órától 12 órára emelkedett, viszont a különbözetért az igazgatóság 25%-os túlóradíjat utalt ki. Beszédesebb adat, hogy 1914-ben egy fegyvergyári dolgozó átlagos keresete 2536,90 korona volt, mindez 1917-re 3207,54 koronára emelkedett, amely 26%-os relatív bérnövekedést jelentett.¹⁸

¹² Kovács Vilmos: A magyar hadiipar helyzete az Osztrák–Magyar Monarchia integrált hadiiparában. *Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, (2011), 12. 95.

¹³ Krámlai Mihály: A Győri Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása 1911–1914. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010), 4. 1005.

¹⁴ Balla Tibor: A magyar királyi honvéd tüzérség 1912–1914. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. (1993), 4. 59.

¹⁵ Kovács (2011): i. m. 96.

¹⁶ Krámlai (2010): i. m. 1006–1014.

¹⁷ Kovács (2011): i. m. 95–98.

¹⁸ Sárközi Zoltán – Szilágyi Gábor – Gáspár Ferenc: A Fegyvergyár története 1891–1948. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 22. (1988). 387–390.

A Weiss Manfréd-lőszergyár a gyalogsági tölténygyártásnak köszönhetően a birodalom egyik legjelentősebb hadi szállítójává vált, a Monarchia haderejének ellátásán túl, komoly exporttevékenységet folytatott. A csepeli létesítmény munkáslétszáma 1910–1914 között megduplázódott (5000 főről 10 ezerre nőtt). A cég emellett a tüzérségi lövedékszállításokban is jelentős szerepet vállalt, a Hadügyminisztérium 1912-ben a 10,4 cm űrméretet meghaladó lövedékek 20%-át már a csepeli gyártól rendelte meg.

A háború során a dualista birodalom hadvezetése leginkább a lőszeripar teljesítményét serkentette, az ehhez szorosan kapcsolódó lőpor- és robbanóanyag-előállításával. A birodalom két legnagyobb lőszergyára, az osztrák állami kézben lévő Munitionsfabrik Wöllersdorf, valamint a magánkézben lévő csepeli Weiss Manfréd-gyár volt. Előbbi esetében napi 40 ezer, utóbbinál napi 28 ezer tüzérségi lőszereszerelő kapacitásról beszélhetünk. A Weiss Manfréd-gyár az ország egyik legnagyobb vállalatává vált, rendező pályaudvarral, lőszerraktárakkal, valamint katonai szállításvezetőséggel is rendelkezett, s a lőszergyártás teljes vertikumát lefedte.¹⁹ A háború végére a munkások létszáma elérte a 30 ezer főt, akik naponta 10–12 órát dolgoztak átlagosan. A világhégés alatt összesen 1 497 937 950 darab gyalogsági és 9 961 663 darab tüzérségi lőszer állítottak elő az üzemben. A Weiss Manfréd-gyár teljes termelési szintje a 3,7-szeresére bővült a világháborút megelőző adatokhoz képest. Mindez a háború során 22 ezer vagon árut jelentett. Az 1919-es évben a konzern ingatlanjainak és berendezéseinek az értéke több mint 60 millió korona volt.

Egyre jelentősebb szerepre tett szert a világháború idején a konzervgyár is. Rögtön a háború kitörése után a Hadügyminisztérium 8,4 millió korona értékben adott megrendelést Weiss Manfrédnak. 1915 második felében már 5000-en dolgoztak a soroksári úti központi telepen. Naponta több mint fél millió hús- és 1,6 millió kávékonzervet gyártottak itt le, a háborús konjunktúra tetőfokán. 1915 márciusában már a kőbányai zöldségkonzervgyárat is megnyitották, ahol 600-an dolgoztak.

Habár a hadiigazgatás már a háború elejétől kezdve jelen volt átvevő bizottságai révén a legnagyobb hadiüzemekben, mindez nem tudta önmagában biztosítani a termelés folyamatosságát. 1914. december 25-én a Hadügyminisztérium elrendelte a két legfontosabb hazai hadiüzem, a Weiss Manfréd-gyár és a Fegyver- és Gépgyár Rt. katonai felügyelet alá vételét. A Hadügyminisztérium emellett arról is rendelkezett, hogy a hadiipari üzemekbe szakmunkásokat vezényelhessenek. A hadi munkásokat az illetékes katonai parancsnokságoknak kellett igényelni a Hadügyminisztériumon vagy a Honvédelmi Minisztériumon keresztül a megyei közigazgatóságtól, valamint a városi törvényhatóságtól.²⁰

A hadiszolgáltatási törvény alapján 1914-ben elsőként a csepeli Weiss Manfréd-gyár került a kötelezett vállalatok sorába, majd 1915 elejétől fogva egyre több üzem maga kérte a militarizálást.²¹ Megállapítható, hogy a lőszergyarak teljes üzemben működtek, munkáslétszámuk a behívások ellenére, a kirendelt katonák és hadifoglyok, valamint a bevont női munkások következtében 30%-kal volt több mint 1914-ben.²²

¹⁹ Kovács (2011): i. m. 95–98.

²⁰ Varga László: *A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2016. 278–281.

²¹ Fucsek László: Az ipari munkáskérdés a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 2. 166–167.

²² Dombrády Lóránd et al.: *A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig 1880–2015*. Budapest, Zrínyi, 2017. 32.

1915. október 1-jéig hazánkban 263 vállalat került katonai irányítás alá (84 vas- és fémipari, 67 gépipari, 19 világítási és közlekedési, 15 faipari, 32 textilipari, 28 vegyészeti, 8 bőripari, 8 földipari és 2 egyéb), számuk 1917. október 1-jéig 615-re nőtt, ugyanakkor Ausztriában, több mint háromszor annyi, 2030 vállalat tartozott ebbe a körbe. A háború utolsó évében a magyarországi kötelezett vállalatok száma több mint 900 volt. A bányákat és a vasúti üzemeket is beleszámítva a katonai irányítás alatt álló hazai vállalatoknál 257 324 férfit és 69 378 nőt, ezenfelül 84 790 felmentetett, 46 007 vezényelt munkást, valamint 40 805 hadifoglyot alkalmaztak. Az összlétszám közel félmillió (498 304) fő volt.²³

A Minisztertanács 1916. január 24-ei ülésén a honvédelmi miniszter arról számolt be, hogy a népfelkelők 2. korosztályának (43–50 év) behívása miatt a hadiüzemekből ismét nagy számban kell munkásokat bevonultatni. Mivel a férfi munkaerőből már ezt megelőzően is jelentős hiány volt, ezért őket csak női munkásokkal lehetett pótolni. Kiemelte, hogy a fegyver- és lőszergyártó üzemekben már ezt megelőzően is nagyrészt nők dolgoztak, akik mivel nem voltak a munkahelyükhöz kötve, tömegesen hagyták el azokat, ezzel veszélyeztetve a termelés folyamatosságát, ezáltal a hadsereg harcképességét. Mindezt a hadügyminiszter indítványozta, hogy törvényes alapot teremtsenek arra, hogy a női munkások és az 50–60 év közötti férfi munkások is kötelezhetőek legyenek szolgálati és munkaviszonyuk megtartására. A Minisztertanács azonban úgy határozott, hogy az 1914. évi L. törvénycikk 5. paragrafusa és az 1915. évi XIII. törvénycikk 2. paragrafusa elégséges törvényi alapot nyújt arra, hogy a hadiszolgálatokról szóló törvény alapján nem kötelezhető munkások is, korukra, nemükre való tekintet nélkül munkahelyükön való maradásra kötelezhetőek legyenek.²⁴

4. A nők szerepe a hadiiparban Magyarországon

Az 1910-es népszámlálási adatok alapján a Magyar Királyságban (Horvátországot nem számítva), 7,8 millióan számítottak keresőnek, akiknek a 60%-a foglalkozott mezőgazdasággal. Az ágazatban 922 ezer nő dolgozott. Ipari keresőnek 1,3 millió főt, a keresőnépesség 17%-át tekintették. A szorosan vett 600 ezer ipari munkás közül a nők létszáma 94 ezer volt. A gyáripari munkásság létszáma 315 ezer fő volt, amelyből 67 ezer tartozott a gyengébbik nem képviselői közé. Országos viszonylatban a női népesség 24,1, a főváros esetében 38,5%-a már a háborút megelőzően is keresőnek számított.²⁵ Az 1910-es adatokat megvizsgálva elmondható, hogy legnagyobb számban női munkaerőt a következő iparágak foglalkoztattak: az üvegyártás 6379, a fonó- és szövőipar 18 ezer, az ételmezei és élvezeti cikkek gyártása 24 516, a ruházati ipar 30 530 nőnek adott munkát. A fa- és csontipar alig 3000, a vasipar 6000, míg a gépgyártás mindössze pár száz nőmunkást foglalkoztatott.²⁶

²³ Szerényi-Ladányi (1934): i. m. 75.

²⁴ Iványi Emma: *Magyar Minisztertanács jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 207–209.

²⁵ Zalai Katalin: A nők baljós térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In Egrý Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág, 2017. 229–232.

²⁶ A nők mozgósítása. *Népszava*, 44. (1916), 20. 1.

Sajnos a női keresők pontos létszámáról a világháború idején a szakirodalomban nem találunk összefoglalást. A háború alatti munkáslétszámról a Szterényi–Ladányi-féle ipartörténet nyújt tájékoztatást, ebben azonban kizárólag a gyáriparban dolgozó nők számáról informálódhatunk.

A hadiipar szempontjából leglényegesebb iparágakat tekintve a vas- és fémipari gyárakban a háborút megelőzően összesen 64 189 fő dolgozott, közülük 4994 volt a női munkavállaló. 1917. december 1-jén összesen több mint 92 ezer ember dolgozott ezen a területen, amelyből a nők száma 17 113 volt. Az iparágban az üzemek száma 359 volt és több mint 28 ezer fővel dolgoztak többen azokban, mint a háborút megelőzően. A női munkaerő létszáma 12 169 fővel emelkedett.

1917-ben 380 üzemben folyt a gépgyártás és a közlekedési eszközök előállítás. A háború előtt az iparágban összesen 53 364 fő dolgozott, a nőmunkások száma 2810 volt. 1917-ben az iparági dolgozók száma 68 654-re nőtt, amelyből csaknem 9800-an voltak nők. Ez 6983 fős emelkedést jelentett a világháború előtti adatokhoz képest.

A kő-, agyag- és üvegyipari üzemek száma 726 volt. A háborús konfliktust megelőzően az itt dolgozók száma meghaladta a 63 ezret (63 522), ebből a nőmunkások száma csaknem 12 ezer (11 821) fő volt. 1917-ben a dolgozók száma majdnem 21 ezer (20 707) főre esett vissza, ezen belül a nőmunkások száma több mint 7300 fővel (7331) mérséklődött.

A fa- és csontipar szegmensét vizsgálva az üzemek száma 584 volt. A háború előtt az itt dolgozók száma alig haladta meg a 71 ezret (71 006), ebből a hölgyek száma alig lépte túl az 5200-at (5261). Az utolsó előtti háborús évben a munkásság összlétszáma több mint a felére mérséklődött (34 965), a nőmunkások száma azonban minimálisan, 627 fővel esett vissza.

A bőr-, szőr, toll iparág üzemének száma 111 volt. A világháborút megelőzően alig haladta meg a 9 ezret (9019) a munkások száma, kicsivel több mint 2300 (2343) női munkavállalóval. 1917-ben az összlétszám 3570 fővel (12 589) volt több, a nő alkalmazottak száma csaknem megduplázódott, 4620 főre nőtt.

A vegyészeti üzemek száma 297 volt, a világháború előtt az ott foglalkoztatottak száma meghaladta a 25 ezer főt (25 521) ebből a nőmunkások száma alig lépte túl a 3600-at (3623). Amíg 1917-ben az összlétszám mintegy 7000 fővel (32 578-ra) bővült, a nőmunkások száma csaknem megkétszereződött (6129).

A hagyományosan többségében női munkavállalót foglalkoztató iparágak közül, a fonó- és szövőipari üzemek száma 220 volt. A háború előtt alig több mint 43 ezren (43 034) dolgoztak összesen a szektorban, amelyből a női alkalmazottak száma meghaladta a 27 ezret (27 138). 1917-re jelentősen visszaesett a szektorban dolgozók száma (27 509), amelyből több mint 19 ezren (19 115) voltak a nők.

A ruházati ipar 141 üzemmel rendelkezett, a vizsgált időszak kezdetén. Több mint 11 ezren (11 110) dolgoztak az ágazatban, csaknem felük (5512) volt nő. Az időszak végére kicsivel több mint 7100 (7113) volt az összlétszám, közülük csaknem 4200 (4159) nő tevékenykedett az ágazatban.

Végül az élelmezési és élvezeti cikkek esetében 894 üzemről beszélhetünk, a vizsgált időszak elején az iparágban dolgozók összlétszáma majdnem elérte a 79 ezer főt (78 766), a nőmunkások száma alig haladta meg a 28 ezret (28 340). Az utolsó előtti

háborús évben a munkások száma majdnem 7200 fővel (71 578-re), mérséklődött, a hölgyek száma pedig közel 2500 fővel emelkedett (30 825).

A gyáripari munkásság egészére vetítve az alábbi adatok állapíthatók meg. A világegést megelőzően összesen 439 223-an dolgoztak az üzemekben, mindez 1917 végére alig haladta meg a 384 097 főt. A csökkenés mértéke 55 126 fő volt, mindez 12,6%-ot jelentett. Az adatok alapján megállapítható, a visszaesés ellenére, a speciálisan hadiipari ágazatnak tekinthető (vas, fém, gép, bőr, valamint vegyszeti) szektorokban jelentősen (28–44%-kal) nőtt a munkavállalók száma a vizsgált időszakban. A háborút megelőzően a dolgozók 22,8%-a, míg 1917 végén 28,2%-a volt nő.

A háborút megelőzően a férfi munkások száma meghaladta a 340 ezret (340 218), 1917 decemberére számuk több mint 64 ezer fővel (275 858-ra) csökkent. Ezzel szemben ugyanezen mutatók a hölgyek esetében 9234 fős növekedést jeleznek. A háború előtt 99 005, 1917-ben 108 239 fő, mindez 9,3%-os bővülést jelent. Emellett megduplázódott a női tisztviselők száma, 3671-ről 6942-re, mindez a hivatalnokréteg erőteljes bővülését mutatja, amely a középosztály egyre jelentősebb elszegényedésére utal. A gyáriparban alkalmazott hölgyek száma 1917-ben tehát 115 181 fő volt.²⁷

A háború alatt az iparban foglalkoztatott nőmunkások számának drasztikus emelkedésére utalnak a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár adatai is. 1914 júniusában összesen 251 241 főnek volt biztosítása, köztük 46 022-en voltak a hölgyek. 1915 decemberében pedig a taglétszám 230 051 volt, közülük 60 191-en képviselték a nőket. A háborút megelőzően tehát a férfi munkások száma alig 5%-kal, 9810-zel bővült, addig a nőké 4657-tel, azaz 11%-kal növekedett. A háború első másfél évében 21 ezerrel csökkent a biztosítottak, 36 ezerrel (13%) a férfi munkások száma, ellenben a nőmunkások száma 15 ezerrel (45,5%) emelkedett. Hasonló arányokról lehetett beszélni a vállalati pénztárak esetében is, emellett több tízezer nőmunkás otthoni munkásként dolgozott, s így ezeknek a nagy részét nem jelentették be a pénztárnál.

A nőmunkások számának rohamos emelkedését kívánta elősegíteni a közös Hadügyminisztériumnak az ipari vállalatokhoz 1915. december 10-én intézett körirata, amely szerint:

„A nők alkalmazása a gyakorlati életben ennek a háborúnak egy hatalmas tanulsága. Bárhová állítsák a nőt, mindenütt megfelel. Hogy a férfiakat mögöttes országrészekben sok foglalkozási ágakban, ezekben a nehéz időkben helyettesíteni tudják, ezt már naponként bizonyítják az alkalmazott nők ezrei, és a jövőben még fokozottabb mértékben fogják ezt bizonyítani. Ma már nemcsak a közúti vasutakon alkalmazzák a nőket, mint kalauzokat, hanem a vas- és fémiparban is találunk derék nőket oly munkahelyeken, amelyet eddig kizáróan az erős férfinem részére tartottak fenn. A férfi munkástársak tisztelettel szemlélik a rátermett női kollégákat, sőt sok esetben öröndetes verseny fejlődik ki a női és férfi munkaerő között.”

1915. december 14-én került sor a hadügyminisztériumi rendelet kiadására, amelyben felszólították az üzemeket, hogy az eddig visszatartott, felmentett személyeket

²⁷ Szterényi-Ladányi (1934): i. m. 210–214.

mielőbb vonultassák be, s igyekezzenek a helyükre kevésbé alkalmas férfi és női munkaerőt alkalmazni.

„A női munkások beállítását kell itt elsősorban a főkisegítő módnak venni, még pedig nemcsak a napszámos szolgálatok teljesítésére, de számos olyan munkákra is, amelyeket eddig szakképzett férfimunkások végeztek. A különböző gyárüzemek vezetőségei a nők munkájáról nagyon kedvező véleményeket adtak le; akik a vas- és fémiparban is mint marósok, farosok, (esztergályosok) jelentőségteljesen dolgoztak.”

A női munkavállalók alkalmazása ekkortól vált tömegessé. A hadügyminiszter emellett felszólította az üzemeket, hogy egyfajta gyermekmegőrző helyeket hozzanak létre, vagy gyakoroljanak nyomást e célból az önkormányzatokra, iskolákra, így lehetővé téve a gyermeket nevelő anyák munkába állását is.²⁸

A gyáriparba került nők nagy része azonban mezőgazdasági vagy ipari családi háttérrel rendelkezett, nagy számban dolgoztak korábban cselédként vagy napszámosként. Javarészt nem rendelkeztek szakképzettséggel, azonban a korábban döntően férfiak által végzett munkafolyamatokat nagyon gyorsan el kellett sajátítaniuk. Többségüknek sikerült helytállnia, azonban bérük jelentősen elmaradt a férfiakéhoz képest. Habár fizetésük magasabb volt, mint a világháborút megelőzően, de átlagosan 50-60, sőt előfordult, hogy 75%-kal kerestek kevesebbet, mint az erősebb nem képviselői. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár által biztosított 72 ezer nőmunkás 83,5%-a 1916 decemberében 2-3, maximum 4 koronát keresett naponta. A fizetések alacsony szinten való tartásának az egyik legfőbb oka az volt, hogy a nőket a bérek leverésére is felhasználták. Emellett az idézett szívélyes férfi-női viszonytal szemben, a valóságban sok férfi attól tartott, hogy az olcsó női munkaerő kiszorítja őket az állásaikból. Ez így is történt, s miután a nők a legnehezebb munkakörökhöz szükséges ismereteket is elsajátították, az addig felmentett férfiak nagy részét a hadszínterekre küldték. Munkaidejük naponta átlagosan 10-11 óra volt, azonban éjszakai munkára is kötelezhetőek voltak, annak ellenére, hogy az országban 1912. január 1-jétől törvény tiltotta mindezt. A világháború időszakában a munkaadók azonban meghosszabbították a munkaidőt, bevezették a túlórákat, s a vasárnapi munkaszünetet is felfüggesztették. Emellett utasították az iparfelügyelőket, hogy ne tegyenek feljelentést, ha az üzemek nem tartják be a munkaidő korlátozására vonatkozó jogszabályokat. A nők ezenkívül sokszor egészségtelen és balesetveszélyes munkát végeztek.²⁹

A Weiss Manfréd-gyárban a háború elején az üzemépítkezéseknél a nőket is megpróbálták nehezebb fizikai munkáknál alkalmazni, ilyen volt például a vagonkierakodás vagy különféle segédmunkák. Mindez azonban nem járt eredménnyel, így már 1915 februárjában szakmunkásokat igényeltek. Weiss Manfréd a kereskedelemügyi minisztertől a nők munkahelyhez való kötését és katonai fegyelem alá vonását kérte. Majd a honvédelmi miniszter elrendelte, hogyha az üzem termelésének folyamatosságát olyan munkavállalók akadályozzák, akiknek munkaviszonyát kizárólag a vállalattal kötött szerződés határozza meg, akkor őket a hatóságok a vállalatnál teljesítendő

²⁸ A nők mozgósítása. *Népszava*, 44. (1916), 20. 1-2.

²⁹ Zalai (2017): i. m. 236-239.

személyes szolgálatra kötelezhetik. Mindezt a Weiss Manfréd-gyárban és a budapesti Fegyver- és Gépgyár Rt.-nél is azonnal életbe léptették. 1916 tavaszán, Csepelen komoly agitáció indult meg a női munkások szervezettségének növeléséért. Már a háborút megelőzően is egyre több nőt és betanított segédmunkást igyekeztek beszervezni, ez a folyamat 1915 végén erősödött fel. Az egyre fokozódó nyomor következtében mérséklődött a munkásság egyes rétegei közötti életszínvonalbeli különbség, erősödött az egység tudata. A nők, illetve a katonai fenyítés alá nem tartozó férfiak szerepe vált meghatározóvá a szakszervezetekben. A szervezett munkásnők üzemenként bizalmi embereket választottak maguk közül, a növekvő ellenállás pedig kihatott a termelés mérséklésére. Kisebb munkabeszüntetésekre is sor került, válaszul a kispesti szolgabíró 1916 júniusában 5 női munkást elzárásra ítélte. 1916. június 30-án azonban leállt a termelés a gyárban, s csak július 6-án folytatódott, miután a hatóságok megígérték a bebörtönzöttek szabadon bocsátását.

1916. július 6-án a honvédelmi miniszter elrendelte a gyár militarizálását, ennek alapján közel 12 ezer munkást soroltak népfelkelő osztagokba. Melléjük 6 tisztből és 360 fős legénységből álló keretosztagot rendeltek ki. A munkásoknak esküt kellett tenniük, emellett kiterjesztették rájuk a katonai fenyítő hatalmat és bíraskodást. 1916. augusztus 4-én a belügyminiszter bejelentette, hogy előterjesztést fog benyújtani a csepeli rendőrség létrehozásáról, amit egy héttel később meg is valósítottak. A háborút megelőzően a csepeli munkásságot a jól fizetett szakmunkások és az olcsó, szakképzetlen munkaerő egyvelege jellemezte. 1914 elején a férfi munkások majd harmada (29,05%-a) keresett napi 7 korona felett, azonban a létszám felduzzadása alapjaiban változtatta meg a bérarányokat. 1917 elején már a férfi munkásoknak a 16,54%-a érte el ezt a kereseti szintet. A nők esetében 1915-ben 65,02%-uk mindössze 1-2, 33,79%-uk csupán 2-3 koronát keresett naponta. Mindez 1916-ban módosult, ekkor 27,12%-uk 1-2, míg 70,51%-uk 2-3 koronát keresett naponta. Amíg 1915–1917 között senki nem keresett közülük 6 korona felett, addig az utolsó háborús évben, többségük (57,34%) 5-6 koronát, 20,95%-uk 6-7, 12,06%-uk 4-5 koronát, mintegy 3%-uk pedig 7 korona felett keresett.

Ami még szomorúbb, hogy a gyár hivatalos kimutatásai szerint a munkások majdnem felének napi fizetése még az 5 koronát sem érte el, még úgy sem, hogy a különféle pótlékokat is beleszámolták. A napi hétkoronás bér azonban egy átlagos, 5 főből álló munkáscsalád élelmiszerszükségletét sem fedezte (amely heti 67,30 korona volt átlagosan). Ha két kereső jövedelmével számolunk, éppen elegendő volt a legalapvetőbb kiadások kifizetésére.³⁰

Az 1916. évi VI. törvénycikk (az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. paragrafusában meghatározott személyes hadiszolgáltatási kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről) az 50–55 éves férfiakra is kiterjesztette a hadiszolgáltatási kötelezettséget, amely a nőkre egyáltalán nem vonatkozott. A nőmunkások szolgálati viszonyban való megmaradásra kötelezése Ausztriával ellentétben,

³⁰ Varga (2016): i. m. 281–306. A karitatív tevékenységről részletesen: Fodor Veronika: A csepeli Weiss Manfréd Konzern jótékonyági intézkedései az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, (2015), 3. 793–800.

Magyarországon csak a Weiss Manfréd-gyár és a Fegyver- és Gépgyár Rt. esetében történt meg.³¹

A hadiigazgatás számára dolgozó (tehát a nemcsak a kötelezett gyárakban) ipari, kereskedelmi, valamint szállítási vállalatok 1917. év eleji munkaslétszáma a következő táblázatból vehető ki.³²

1. táblázat: A hadiigazgatás számára dolgozó vállalatok munkaslétszáma 1917 elején

Ipari csoport	Magyarország				Ausztria				Összesen a Monarchiában	%
	férfi	nő	vezényelt katona, hadifogoly	összesen	férfi	nő	vezényelt katona, hadifogoly	összesen		
Municiógyártás	52 151	20 512	11 013	83 676	160 910	61 573	7 452	229 935	313 611	16
Élelmezés	51 251	43 983	20 398	115 632	42 557	40 865	6 341	89 763	205 395	10,4
Textilipar	13 389	30 253	940	44 582	67 698	142 589	30	210 317	254 899	12,9
Felszerelő ipar	4676	2450	920	8046	8523	7724	107	16 354	24 400	1,2
Bőripar	10 522	5903	1055	17 480	25 172	16 884	1598	43 652	61 132	3,1
Gépipar	20 835	4253	4516	29 604	79 047	10 506	2216	91 769	121 373	6,2
Villamosipar	8785	6140	1040	15 965	25 558	13 404	1669	42 631	58 596	3
Építő- és faipar	31 193	6239	10 706	48 138	78 079	13 989	6201	98 269	146 407	7,4
Bánya és kohó	67 264	5561	8258	81 083	150 585	15 202	9366	175 153	256 236	13,1
Petrólium	1833	734	625	3192	11 839	2235	1090	15 164	18 356	1
Szállító cégek	156 399	12 027	10 921	179 347	231, 871	16,675	–	248 546	427 893	21,8
Különbözők	8486	7314	1477	17 277	37 515	20 539	596	58 650	75 927	3,9
Összesen	426 784	145 369	71 869	644 022	921 354	362 183	36 666	1 320 203	1 964 225	100

Forrás: Sztérényi-Ladányi (1934): i. m. 75.

A táblázatot elemezve megállapítható, hogy Magyarországon összesen több mint 644 ezren dolgoztak valamelyik ipari ágazatban, s a nők száma meghaladta a 145 ezret. Ausztria esetében az összlétszám túllépte az 1,3 millió főt, s több mint 362 ezer női munkavállalót regisztráltak. A birodalom nyugati fele nyilvánvalóan jóval iparosodottabb

³¹ 1916. évi VI. törvénycikk az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. §-ában meghatározott személyes hadiszolgálati kötelezettség korhatárának a jelen háború tartamára való kiterjesztéséről.

³² Sztérényi-Ladányi (1934): i. m. 75. (A kötetben nincs feltüntetve, hogy honnan származik a forrás, valószínűleg Sztérényi hozzáfért a hadügyminisztériumi dokumentumokhoz.)

volt, ezáltal több megrendeléshez is jutott, ennek tudható be, hogy Ausztriában magasabb számokról beszélhetünk.

A legtöbb hölgyet a textil (több mint 2-szeres a nőmunkások aránya a férfiakhoz képest) és az élelmezési iparág foglalkoztatta hagyományosan. (Amíg nálunk 7268-cal több férfi dolgozott a szektorban, addig a Lajtán túl közel megegyezett a nemek aránya.) A hadiipar szempontjából legfontosabb ágazatokban, Ausztriában átlagosan háromszor annyi nő dolgozott, mint a történelmi Magyarországon. A lőszergyártás kapcsán megállapítható, hogy Magyarországon több mint 20 ezer, Ausztriában majdnem 62 ezer nő dolgozott a szektorban, a bőriparban, hazánkban több mint 5900, míg Ausztriában majdnem 17 ezer nőmunkás tevékenykedett. A bányászati szektorban dolgozó nők száma Magyarországon meghaladta az 5500, Ausztriában pedig a 15 ezer főt. Jelentős számban dolgoztak női munkavállalók a hadiipar szempontjából szintén kiemelten fontos beszállítói vállalatoknál, hazánkban több mint 12 ezren, míg Ausztriában a szektorban dolgozó nőmunkások száma átlépte a 16 ezret.³³

5. Összegzés

A nagyobb magyarországi hadiipari létesítmények elhelyezkedését megvizsgálva megállapítható, hogy elsődlegesen a nyersanyaglelőhelyek, valamint a nagyobb városok bizonyos mutatói (népesség, fogyasztás, közlekedési, ipari centrum) voltak meghatározók abban, hogy hol jöttek létre ilyen üzemek. Leginkább a fővárosban, a nagyobb városokban, valamint a folyók mentén elterülő iparvidékeken voltak adottak arra a lehetőségek. A két legjelentősebb magyar hadiipari üzemet, a Weiss Manfréd-gyárat, valamint a Fegyver- és Gépgyár Rt.-t állítottam vizsgálódásaim középpontjába. A szükséges munkaerő biztosításában jelentős szerepet játszott, hogy a hadianyag- és lőszergyártás szempontjából kiemelten fontos üzemek katonai felügyelet alá kerültek, azonban lényeges, hogy Ausztriával ellentétben nálunk csak az említett két gyár esetében került sor a nők munkahelyhez való kötésére. Ezért is játszottak döntő szerepet a nők a sztrájkok szervezésében a háború második felétől, valamint egyre szervezettebbé váltak, továbbá jelentősen emelkedett a női tagok száma a szakszervezetekben.

A tanulmányban kimutattam, hogy a nők szerepe, tevékenysége egyértelműen felértékelődött az I. világháború során. Megállapítottam, hogy a nők munkája nélkül a magyar hadiipar nem lett volna képes komoly eredményeket elérni a Nagy Háború alatt. A férfiak egyre nagyobb arányú bevonulataának következtében a nők száma jelentős arányban emelkedett a hadiipar szempontjából lényeges ágazatokban, ráadásul nagyjából olyan szakmunkákat kellett elsajátítaniuk, amelyeket korábban csak férfi munkások végeztek. Mindezt azonban jóval alacsonyabb bérért, túlterhelve és veszélyes munkakörülmények között. Miután a hölgyek megtanulták a legnehezebb munkafolyamatok elvégzését is, a gyárakban dolgozó férfi szakmunkások nagy részét a hadszínterekre vezényelték. A férfi és a női munkások közötti feszültség fokozódott, mivel az erősebbik nem képviselői féltették állásaikat, s jogosan tartották a behívásuktól is.

³³ Szterényi-Ladányi (1934): i. m. 75–76.

Felhasznált irodalom

- Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar, 2019.
- Balla Tibor: A magyar királyi honvéd tüzérség 1912–1914. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. (1993), 4. 43–75.
- Dombrády Lóránd – Germuska Pál – Kovács Vilmos – Kovács Géza Péter: *A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig 1880–2015*. Budapest, Zrínyi, 2017.
- Fodor Veronika: A csepeli Weiss Manfréd Konzern jótékonyági intézkedései az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015), 3. 793–800. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00018/00036/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_2015_3_793-800.pdf
- Fucsek László: A magyar ipar a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 2. 175–182.
- Fucsek László: Az ipari munkáskérdés a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 2. 166–172.
- Fucsek László: A gazdasági élet állami irányítása Magyarországon a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*, (1935), 3. 183–190.
- Iványi Emma: *Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Kovács Vilmos: A magyar hadiipar helyzete az Osztrák–Magyar Monarchia integrált hadiiparában. *Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, (2011), 12. 95–105. Online: https://militaria.hu/uploads/files/82849700_1337252289.pdf
- Krámlí Mihály: A Győri Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása 1911–1914. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010), 4. 1005–1014.
- A nők mozgósítása. *Népszava*, 44. (1916), 20. 1–2.
- Sárközi Zoltán – Szilágyi Gábor – Gáspár Ferenc: A Fegyvergyár története 1891–1948. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 22. (1988). 375–471.
- Szerényi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat, 1934.
- Varga László: *A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2016.
- Völgyesi Zoltán: Az első világháború gazdasági hatásai és a magyar hadigazdaság. *Levéltári Szemle*, 64. (2014), 47. 35–48.
- Zalai Katalin: A nők baljós térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág, 2017. 229–265.

Jogi források

1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912:LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről
1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről